

Polovtsian hordes, and attack the steppe on their own. The Ros River basin became part of the Rus in the beginning of the 13th century, and Torquay, Pechenegs, and later other non-Polovtsian nomadic tribes migrated here from the steppes in the second half of the 11th century. In the middle of the 12th century, the Turkish allies of the Kiev princes formed a political structure, the Confederation of «Chorni Klobuky» in the basin of the Ros River. The author designates that, except the «Chorni Klobuky», there was a significant Slavic settlement in the Ros basin, which led to their economic, interethnic, spiritual and religious integration. On the eve of the Mongol troops' attack on Kiev in 1240, the fortress located in the Ros River basin, was attacked by conquerors. In conclusion, the author writes that the autumn events of 1240, despite of their tremendous tragedy, wasn't the end the history of Turkic population in the River Ros basin. In his opinion, this history will have a continuation in the era of the dominance of the Mongols in Eastern Europe.

Key words: Rus, the Ros river basin, nomads, Pechenegs, Torquay, Berendee, Polovtsy, «Chorni Klobuky», Mongolian conquest.

Отримано: 13.11.2019

DOI 10.32626/2309-2254.2020-30.29-39
УДК 94(470)«14/15»

Віктор Доценко

САМОДЕРЖАВНА МОНАРХІЯ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА МОСКОВСЬКОГО У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XV – НА ПОЧАТКУ XVI СТ.

Доценко Віктор. Самодержавна монархія Великого князівства Московського у другій половині XV – на початку XVI ст. У статті розглядається процес возвеличення Великого князівства Московського у другій половині XV – на початку XVI ст. і перетворення його на нову імперію на сході Європи. Робиться спроба проаналізувати особливості формування нової політичної системи Московії, визначити фактори, які посприяли перетворенню Московії на самодержавну монархію. Особливо розглядаються стосунки московського князя Івана III і православних московських ієрархів, а також роль православної церкви у формуванні самодержавної монархії у Великому князівстві Московському. В другій половині XV ст., коли остаточно зникає влада монгольського хана, відбувається процес формування власної світської та духовної еліти, формується також державно-владна модель нового регіонального лідера. Важливу роль у появі нової держави відіграла постать московського князя Івана III. За правління Василя Темного, батька Івана III, відбулися ряд змін в адміністративно-територіальній структурі Великого князівства Московського: на зміну удільній черезполосиці приходить нова повітова система; повіти управляються намісниками великого князя. Ці зміни, започатковані Василем II, поступово формують нову єдину адміністративну, судову і фінансову систему управління державою. За Івана III проходить процес формування нової московської бюрократії. Князь делегує частину владних повноважень своїм радникам і новому служивому люду. Відбувається поступова деперсоналізація управління, що говорить про появу в Московії нової модерної держави. При великокнязівському дворі створюються спеціальні відомства – столи, які очолюють дяки. До штату відомств входять професійні управлінці – толмачі (перекладачі), дяки і піддячі. До їх компетенції відносились питання фінансів, військової організації, судочинства. Ще одним кроком Івана III до централізації влади і уніфікації управління територіями Московії стало прийняття

в 1497 р. Судебника. Кодифікований збірник мав виконати роль нової Руської Правди – стати уніфікованим правовим документом для всіх колишніх удільних територій та їх населення. Московські служиві люди отримали від князя універсальну зброю у боротьбі з місцевою елітою. Остання втрачала суверенне право управління, переставали діяти місцеві правові норми.

Ключові слова: монархія, Іван III, самодержавство, князь, Велике князівство Московське.

Доценко Віктор. *Самодержавная монархия Великого княжества Московского во второй половине XV – в начале XVI в.* В статье рассматривается процесс возвышения Великого княжества Московского во второй половине XV – в начале XVI века и превращение его на новую империю на Востоке Европы. Делается попытка проанализировать особенности формирования новой политической системы Московии, определить факторы, которые способствовали превращению Московии на самодержавную монархию. Отдельно рассматриваются отношения московского князя Ивана III и православных московских иерархов, а также роль православной церкви в формировании самодержавной монархии в Великом княжестве Московском. Во второй половине XV века, когда окончательно исчезает власть монгольского хана, проходит процесс формирования властной духовной и светской элиты, также формируется государственно-властная модель нового регионального лидера. Важную роль в возникновении нового государства сыграет московский князь Иван III. За правления Василия Темного, отца Ивана III, проходит ряд изменений в административно-территориальной организации Великого княжества Московского: на смену удельной чересполосицы приходит новая уездная система; уезды управляются наместниками великого князя. Эти изменения, начатые Василием II, постепенно формируют новую единую административную, судебную и финансовую систему управления государством. За Ивана III проходит процесс формирования новой московской бюрократии. Князь делегирует часть властных полномочий своим советникам и новому служивому люду. Осуществляется постепенная деперсонализация управления, что говорит о появлении в Московии нового современного государства. При великокняжеском дворе создаются специальные ведомства – столы, которые возглавляют дьяки. В штат ведомств входили профессиональные управленцы – толмачи (переводчики), дьяки и подьячие. В их компетенцию относятся вопросы финансов, военной организации, судопроизводства. Еще одним шагом Ивана III к централизации власти и унификации управления территориями Московии стало принятие в 1497 году Судебника. Кодифицированный сборник должен был исполнить роль новой Русской Правды – стать унифицированным правовым документом для всех прошлых удельных территорий и их населения. Московские служивые люди получили от князя универсальное оружие для борьбы с местной элитой. Она утрачивала суверенное право управления, переставали действовать местные правовые нормы.

Ключевые слова: монархія, Іван III, самодержавіе, князь, Велике князівство Московское.

Питання возвеличення Москви в XV ст. та перетворення правлячої московської князівської династії на самодержавних монархів найбільшої на європейському сході держави завжди викликало інтерес істориків, політологів та соціологів у різні часи. Ще російський історик XVIII ст. В. Татіщев значну частину своєї праці «Історія Росії» приділив аналізу історичних подій часів правління Івана III, його сина Василя III та онука Івана IV. Московське князів-

ство історик вважав централізованою монархією, яка постала в XV-XVI ст. А князя Іван III називав князем, який відновив територіальну єдність колишніх руських земель у формі самодержавної монархії часів Рюрика¹.

В XIX ст. російські історики Н. Карамзін, В. Ключевський, Б. Н. Чічерін, В. І. Сергієвич, М. Ф. Владімірський-Буданов, С. Ф. Платонов підтримали ідеї В. Татіщева про самодержавний характер влади московських князів.

У радянський період при аналізі форми правління у Великому князівстві Московському історики, правники використовували класовий підхід. Частина з них пише про ранньофеодальну монархію, централізовану державу², інші підтримували ідеї про самодержавний характер влади московського князя в XV-XVI ст. Так, Г. Б. Гальперін вважав Московію централізованою монархією, яка зберігала залишки феодальної роздробленості у формі окремих земель, князівств і уділів, а також політичних інститутів і установ: місництва, боярської думи, імунітету, які будуть ліквідовані в XVI – на початку XVII ст.³

Розуміння процесів централізації влади в руках московських князів, їх перемога у громадянській війні першої половини XV ст. та утвердження в московському улусі держави східного тиранічного типу залишається актуальним і в наш час.

Російські історики Ю. Півоваров та А. Фурсов описують нову форму організації влади – «князєбоярство», яка сформувалась у монгольську добу. Московські князі використали право бояр переходити на службу від князя до князя, надаючи їм більші фінансово-владні можливості (землі та посади) і отримуючи назад їх повне «услужіння»⁴. В такій системі владних відносин князь виступав посередником між боярами і ординським ханом, який володів всією повнотою влади. Тобто монгольський хан був господарем, а князь і бояри його холопами. Це нагадувало владну модель започатковану Андрієм Боголюбським ще у XII ст.

Казанський історик Б. Р. Рахімзянов, аналізуючи структуру російської влади в XV – середині XVI ст., підкреслював факт залежності Московського князівства від Орди. Московське князівство зберігало ієрархічну, хоча вже і номінальну, підпорядкованість хану Великої Орди і в подальшому, після її падіння, володарям Криму. Тобто московський князь фактично займав проміжне місце між ханами Чингізидами Сараю, Криму, Казані і, очевидно, Узбецької держави, з однієї сторони, і ногайськими, касимівськими і, можливо, астраханськими і сибірськими ханами – з іншої⁵.

Е. Кінан описуючи московську політичну систему, наголошував на тому, що вона постала внаслідок затяжних громадянських війн між православними князями першої половини XV ст. У війнах активну участь брали і православні єпископи, які підтримували різні сторони конфлікту. Громадянська війна в західному улусі Великої Орди показала тісний зв'язок влади світського володаря і православних ієрархів, які, як і їх європейські «колеги», активно втручалися у мирські справи. «Одне слово, московська політична система, – робить ви-

сновок Е. Кінан, – своєю прагматичною – назвімо її так – поведінкою нічим не відрізнялася від інших європейських держав перед Реформацією⁶. Крім того, вчений наголошує на тому, що у самодержавній владі князя були зацікавлені і представники найбільших тогочасних феодалних родів. Боярські роди Оболенських, Шуйських, Морозових, Голіциних підтримували свій «рабський» статус по відношенню до великого князя, царя московського, при цьому досягали своїх інтересів, втілюючи в життя царську волю⁷.

На думку С. Плохія процес узурпації влади в Північно-східному регіоні Русі тривав упродовж декількох століть і супроводжувався правовим, державницьким та ідеологічним наповненням. Впродовж XIV ст. московські князі практично монополізували титул великого князя владимирського, але остаточно перемогу Московії у змаганні за владу над монгольською Руссю можна віднести лише до середини XV ст.⁸ Московські князі упродовж століття знищили традиційний удільний порядок володіння, запровадивши новий порядок заповіту власних вотчин за власним бажанням. Разом з правом на володіння вотчиною новий князь отримував і Великокнязівський титул, а з ним право на монополні стосунки з Ордою.

Тому метою нашої статті є аналіз процесу возвеличення Великого князівства Московського у другій половині XV – на початку XVI ст. і перетворення його на нову імперію на сході Європи, спроба визначити особливості формування нової політичної системи Московії, встановити фактори, які посприяли перетворенню Московії на самодержавну монархію.

У другій половині XV ст., коли остаточно зникає влада монгольського хана, відбувається процес формування власної світської та духовної еліти, формуються також державно-владна модель нового регіонального лідера. Важливу роль у появі нової держави відіграла постать московського князя Івана III. На думку російського вченого А. Ахієзера, Іван III був першим радикальним політичним реформатором, якому його попередники підготували державно-владний ґрунт, в основі якого лежала монгольська владна модель⁹.

За правління Василя Темного, батька Івана III, відбулися ряд змін в адміністративно-територіальній структурі Великого князівства Московського: на зміну удільній черезполосиці приходять нова повітова система: повіти управляються намісниками великого князя¹⁰. Ці зміни, започатковані Василем II, поступово формують нову єдину адміністративну, судову і фінансову систему управління державою.

Перемога Василя II у «громадянській війні» першої половини XV ст. підірвала і зруйнувала існуючий удільно-вотчинний устрій, тобто були знищені майже всі удільні князівства, які входили до Великого князівства Московського. Василь II отримав можливість встановити нову модель престолонаслідування, коли старший син отримує всю владу в князівстві, а інші члени родини перетворюються на його васалів. Однак, Василь II не скористався можливістю

започаткувати московське самодержавство, розділивши у Духовному заповіті землі князівства між синами. Дмитрів, Углич, Руза, Вологда знову стали центрами удільних князівств¹¹.

Отже, у процесі «об'єднання» земель навколо Москви проходив процес державно-політичної централізації, який передбачав обмеження імунітетних і політичних прав феодалної знаті, наприклад у Москві ліквідовувалась посада тисяцького, встановлювався контроль над боярами-кормленщиками¹².

Князь Іван III одразу розпочав тиск на удільні князівства і землі, які відносились у свій час до Київської держави. Ще у 1456 р. батько Івана III пішов походом на Новгородську республіку. Новгородське ополчення було розгромлене. Новгород змушений був підписати мир, який диктував йому Василь II. За цим миром, укладеним в Яжелбицах, Новгород мав сплачувати контрибуцію, не надавати притулку противникам московського князя і визнавати залежність від нього: печатка Новгорода замінювалась на московську князівську печатку, «вічові грамоти» скасовувались. У 1471 р. новий похід на Новгород організує і Іван III. У вирішальній битві на річці Шелоні новгородці зазнали поразки і вимушені були підписати Коростинський договір. Він остаточно ліквідував залишки новгородської державності. У 1478 р. влада у місті перейшла до рук московського намісника. Одночасно з міста виселили близько 8 тис. знатних боярських родів. Їх замінили московські бояри і служивий люд. Іван III роздав конфісковані у 70 новгородських вотчинників землі 2 тис. представникам московського служивого люду¹³. Вони мали стати новими можновладцями і вірними княжими людьми у Новгороді.

Ліквідація самостійності Новгородської республіки супроводжувалась і встановленням князівського контролю над головною галуззю новгородської економіки – міжнародною торгівлею. Московський князь прагнув ліквідувати монополію Ганзи на посередницьку торгівлю між Західною Європою та слов'янським сходом. Московські купці мали напряму торгувати з європейськими країнами. У 1494 р. Іван III своїм указом ліквідував в Новгороді Німецький двір. Перестали діяти норми ганзейсько-новгородських торгових договорів. Щоправда через три роки ганзейське купецтво знову повернулося до Новгорода і навіть у 1514 р. отримало від Василя III нові привілеї та дозвіл на відкриття контор. Однак, повернути свою монополію на торгівлю ганзейці вже не змогли. Їх місце в першій половині XVI ст. зайняли московські купці¹⁴.

Таким чином, Іван III військовою силою ліквідував самостійність Новгородської республіки, приєднав до Москви величезні землі півночі, отримавши доступ до їх необмежених ресурсів. У 1460 р. встановлено протекцію над Псковом. Згодом у залежність від Москви потрапило і Рязанське князівство. У 1485 р. московське військо здобуває Твер – останнє удільне князівство Північно-Східної Русі. Формально у 1510 і 1521 рр. перестали існувати Псковська феодална республіка та Рязанське князівство.

Отже, до кінця століття повністю зникли родові традиції володарювання, завершився період міжкнязівської боротьби за владу. Землями правив єдиний правитель «государь всея Руси», який мав суверенне право передавати владу своїм нащадкам. Право князя московського на самовладне правління ідеологічно обґрунтовувалось православними священниками. На думку М. Крома, в XV ст. відбувається «девальвація» князівського титулу. Починаючи з другої половини XIV ст. статус великих князів мали тверські, суздальсько-нижегородські, рязанські, а також смоленські і ярославські князі. Тобто будь-який князь, який мав незалежність від Литви і Москви, а також отримав ярлик в Орді міг називати себе великим князем. На початку XV ст. великокнязівський титул стали використовувати для позначення старшинства в тому чи іншому князівстві¹⁵.

Нове слово «государь» – династичний власник вотчинних земель починає з'являтися в московських договорах на початку 1430-х років. Наближені до московського князя Василя II бояри застосовують термін «государь» для позначення верховного правителя. Застосування титулатури «государь» розробляє для московського князя Василя II митрополит Іона. Офіційно титул «государь» увійде до іменування московського князя у міжнародні договори за правління Івана III.

1493 р. Іван III вперше офіційно використовує титул «Великий князь усіх Русей» (*Dux terras Russiae*) у відносинах з німецьким імператором. Іван III відповів відмовою на пропозицію імператора наділити його королівським титулом: «Мы божий милостью государи на своей земле изначала... владу поставление имеем от бога... а поставления как прежде ни от кого не хотели, так и теперь не хотим»¹⁶. До того часу титул використовується з 1473 р. Паралельно князь московський використовує і титул «царя» – руський варіант слова «цезар». Створюється новий герб держави. Складовою частиною якого стає візантійський двоглавий орел. З'являється нова генеалогія династії. За задумом тверського священника Спиридона (Сави) династія бере початок від Рюрика, який був братом Пруса, а отже прямим нащадком римського імператора Августа¹⁷.

Одруження на племінниці останнього візантійського імператора Софії Палеолог для Івана III та його найближчого оточення стало ніби поверненням до старовини – часів Володимира Великого та Володимира Мономаха. Як і князь Володимир, Іван III одружується на візантійській принцесі. Так звана «шапка Мономаха» мала пов'язати «нового царя» з імператором Костянтином Мономахом.

Наступники Івана III – Василь III та Іван IV продовжили ідеологічне обґрунтування їх самовладного правління у Московії. У Василя III з'являється новий неофіційний титул – Білий цар. Цей титул застосовувався у стосунках московського князя і його східних сусідів – спадкоємців Золотої Орди. Сам титул означає західну частину світу, або спадковість влади московським князем від Білої Орди Джучієва Улуса¹⁸.

Важливу роль у формалізації та сакралізації влади князя відіграла розроблена представниками православного московського духівництва атрибутіка. Для вінчання на царство московських державців була використана Корсунська легенда як свідчення найдавнішого прецеденту посвяти в царі. Духівник Івана IV Андрій (пізніше – митрополит Афанасій) у 1560–1563 рр. склав знамениту Книгу Степенну царського родоводу, що репрезентувала панорамну картину діяльності київських, володимирських, московських князів від Рюрика до Івана Грозного. До неї була внесена й Корсунська легенда. Книга завершила оформлення ідеології царської влади московської централізованої держави, а політичні літературні пам'ятки, які з нею пов'язані, розвивали концепцію легітимності й спадкоємності влади московських царів у контексті римсько-візантійської спадщини¹⁹.

Таким чином, за Івана III відбувається закріплення у новій князівській титулатурі понять «государь», а також «самодержавство». У 1494 р. Іван III вперше використав титул «Государь всея Руси» під час підписання договорів з Литвою та Польщею. Титули несли в собі ідею суверенітету князя московського (суверенного права) володіти всіма руськими землями, а також його право необмеженої влади (влади вотчинного володаря) над їх людом незалежно від їх соціального статусу.

Самодержавство Івана III проявляється у його повному контролі за життям представників князівського роду, удільними князями та родовим боярством. Ще у 1463 р. Іван III взяв під повний контроль Ярославське, а в 1474 р. Ростовське князівство. Його князі визнали зверхність московського князя. Місцевий ярославський літописець відзначав, що ярославські князі попрощались зі своїми «отчинами» назавжди, передаючи їх великому князю Івану Васильовичу, а князь передавав їм волості і села. Таким чином, на думку В.Б. Кобріна, передача «отчин» – суверенних князівств, означала ліквідацію суверенітету Ярославського князівства. Самі князі перетворювались із суверенів на «служивих князів», тобто васалів московського князя²⁰.

У 1465 р. до Москви було приєднано Верейське князівство. Усунув Іван III від влади і своїх братів. У 1472 р. після смерті його брата Юрія його володіння стали частиною князівства Московського, хоча уділ мали розділити порівну між усіма ще живими братами. До кінця століття всі землі близьких родичів Івана III стали його особистою вотчиною. На думку Ф. Дворніка, «Іван відверто визнав, що він прагнув позбутися найменшої небезпеки для себе самого чи своїх спадкоємців з боку будь-якого іншого члена династії»²¹. Боротьба Івана за володіння всіма землями його родичів принесла йому право на початку XV ст. мати повний контроль над усім сімейством і одноосібно вирішувати всі питання управління династією.

Всі колишні удільні князівства ставали особистим володінням князя. У них було проведено переписи населення, землі та майна. Попередні власники

земель – князі та бояри ставали звичайними держателями землі. За користування колишнім власним наділом вони мали служити князю московському, брати участь у спільних військових акціях, нести державну службу. Колишні удільні князі поступово заповнюють собою боярську думу і перетворюються на служивих князів. Хоча і зберігають певні феодалні права: право судочинства щодо своїх холопів, право збору податків та право очолювати війська під час походів.

Удільним князям було заборонено карбувати власну монету. Вони мали отримувати від московського князя дозвіл на будь-які власні дії, а також беззаперечно виконувати його накази. У випадку непокори їх чекало жорстке покарання. Так, брат князь Андрій Васильович Углицький, який відмовився 1491 р. на вимогу князя направити військо проти татар, був взятий разом із сім'єю під варту, де він скоро помер.

Зникає колишня боярська вольниця, але не тому, що була офіційно відмінена, ні, вона просто втратила своє значення: з приєднанням до Москви всіх значних удільних князівств зникла можливість для переходу від московського князя на службу до інших князів²². Вся земля стає власністю одного великого князя. Формується великокнязівський земельний фонд для розподілу земель, як плати за службу новому дворянству. Отримати земельний наділ було можливо лише за службу у великого князя Московського.

Втрачає своє значення і сам титул боярина. Замість служивої людини-дружинника, тепер під титулом боярин розуміють члена боярської ради (думи), який має право займати ключові військові і управлінські посади в державі. Боярство стає чином, титулом, носій якого є частиною нової аристократичної верхівки Московської держави²³.

Змінивши соціальну верхівку, Іван III поставив під свій контроль і боярську думу, де засідали вірні йому думці. Князь ще іноді консульгувався з боярами, але тільки у питаннях зовнішньополітичних. Внутрішньополітичне життя Московії стало особистою справою великого князя, як вотчинного володаря земель. За Василя III Московія остаточно перетворюється на тиранію. Як зазначає Н. І. Шатагін: «Влада Василя III була, безумовно, самовладною, а радники його були настільки ручними, що не осміювались висловлювати протилежну йому думку»²⁴. Влада князя стала нагадувати владу монгольських Чингізидів. Жодна особа в князівстві Московському не могла протирічити волі великого князя. Він мав необмежену владу у своїй вотчині над своїми холопами. Жоден холоп не мав права виступити проти свого государя. За непокору його та членів сім'ї чекала жорстока розправа. «Василь III переважав владою всіх монархів у світі і пригнічував всіх однаково жорстким рабством», – писав про правління Василя III австрійський посол С. Герберштейн²⁵.

За Івана III проходив процес формування нової московської бюрократії. Князь делегував частину владних повноважень своїм радникам і новому слу-

живому люду. Відбувалася поступова деперсоналізація управління, що свідчило про появу в Московії нової модерної держави. При великокнязівському дворі створювалися спеціальні відомства – столи, які очолювали дяки. До штату відомств входили професійні управлінці – толмачі (перекладачі), дяки і піддячі. До їх компетенції відносились питання фінансів, військової організації, судочинства.

Ще одним кроком Івана III до централізації влади і уніфікації управління територіями Московії стало прийняття в 1497 р. Судебника. Кодифікований збірник мав виконати роль нової Руської Правди – стати уніфікованим правовим документом для всіх колишніх удільних територій та їх населення. Московські служиві люди отримали від князя універсальну зброю у боротьбі з місцевою елітою. Остання втрачала суверенне право управління, переставали діяти місцеві правові норми.

Отже, упродовж другої половини XV-XVI ст. відбувався процес відновлення монгольської імперії навколо Москви. Московські князі здобули перемогу у міжусобних війнах з першої половини XV ст. Іван III та його нащадки, використавши православну ідеологему та теорію спадкоємності влади православним царем від візантійського імператора, розпочав процес збирання земель ординських. Упродовж століття Москва стала центром нової, відновленої східної імперії, яка об'єднала землі Північно-Східної Русі та землі західного улусу Джучі. Процес силового об'єднання поєднувався із відновленням монгольської владної моделі управління, паралельно формувалась нова політична система Московії.

Примітки:

¹ Татищев В. Н. История Российская. Т. 1. Москва-Ленинград, 1962. С. 366-367.

² Юшков С. В. К вопросу о политической форме Русского феодального государства. Вопросы истории. 1950. № 1. URL: <https://cyberleninka.ru/article-s-v-yushkov-istorikopravovaya-shkola>.

³ Гальперин Г. Б. Форма правления Русского централизованного государства XV – XVI веков. Ленинград: Изд. Ленинградского университета, 1964. 91 с.

⁴ Пивоваров Ю., Фурсов А. Русская система. Рубежи. № 3, 1996. С. 41.

⁵ Рахимзянов Б. Р. Золотоордынские элементы властных конструкций Московской Руси. Репрезентация верховной власти в средневековом обществе (Центральная, Восточная, Юго-Восточная Европа): Материалы XXII Всероссийской научной конференции (Москва, 18-20 мая 2004 г.). Москва: Индрик, 2004. С. 74.

⁶ Кінан Е. Російські історичні міфи. Київ: Критика, 2001. С. 29.

⁷ Там само. С. 72.

⁸ Плохій С. Походження слов'янських націй. Домодерні ідентичності в Україні, Росії та Білорусії. Київ: Критика, 2015. С. 137.

⁹ Ахизер А., Клямкин И., Яковенко И. История России: конец или новое начало? Москва: Новое издательство, 2008. С. 79.

¹⁰ Кром М. М. Рождение государства. Московская Русь XV – XVII веков. Москва: НЛО, 2018. С. 65.

¹¹ Скрынников Р. Г. Третий Рим. URL: www.vixri.com/SKRYNNIKOVR.G.TRETIJRIM.pdf.

¹² Історія народів Росії. Від найдавніших часів до середини XVIII ст.: Курс лекцій. / Авт. кол. під ред. Я. М. Серішчева. Київ: НМК ВО, 1992. С. 127.

¹³ История государства и права СССР. Ч. 1 / Под ред. Г. С. Калинина, А. Ф. Гончарова. Москва: Юридическая литература, 1972. С.154.

¹⁴ Подаляк Н. Могутня Ганза. Комерційний простір, міське життя і дипломатія XII – XVII століть. Київ: Темпора, 2009. С. 226.

¹⁵ Кром М. М. Рождение государства. Московская Русь XV – XVII веков. Москва: НЛО, 2018. С.62.

¹⁶ История государства и права СССР. Ч. 1. С. 165.

¹⁷ Гуттенбах Генрі Р. Витоки російського імперіалізму. Російський імперіалізм / уряд. Т. Гунчак. Київ, 2010. С.39.

¹⁸ Рахимзянов Б. Р. Золотоордынские элементы властных конструкторов. С. 79.

¹⁹ Верещагіна Н. В. Візантійські інстинкти князя Володимира та культурно-історичні реалії періоду утвердження московського самодержавства. Культура України. Вип. 43. 2013. URL: irbis-nbuv.gov.ua > [irbis_nbuv > cgiirbis_64](http://irbis-nbuv.gov.ua/cgiirbis_64) > К.

²⁰ Кобрин В. Б. Иван Грозный. URL: https://stavroskrest.ru/default/files/files/pdf/kobr_in_ivan_grozniy.

²¹ Дворнік Ф. Слов'яни в Європейській історії та цивілізації. Київ: Дух і Літера, 2005. С. 234.

²² Ахиезер А. История России: конец или новое начало. С. 78.

²³ Исаев И. А. История государства и права России. Москва: Юристъ, 2004. С. 85.

²⁴ Шатагин Н. И. Русское государство в первой половине XVI в. Очерки из политической истории Руси в первой половине XVI в. Свердловск: Изд. Свердловского университета им. А. М. Горького, 1940. С. 51.

²⁵ Герберштейн С. Записки о московитских делах. Санкт-Петербург: Издание А.С. Суворина, 1908. С. 20.

Dotzenko Victor. The absolute monarchy in the Grand Duchy of Moscow from the second half of XV to early XVI century. In the article the issue of increasing of Grand Duchy of Moscow from the second half of XV to early XVI century and its transformation into the empire in the East of Europe is viewed. The attempt to analyze the features of the new political system of Muscovy and of factors enabling its transformation into the absolute empire is made too. The relations of the muscovite Duke Ivan the Third with the orthodox hierarchy are viewed along with the role of the Orthodox Church in the establishment of autocracy in the Grand Duchy of Moscow. In the second half of XV century after final vanishing of Mongol Khan power the processes of secular and clerical elites' formation took part as well as the formation of sovereignty model for the new regional leader. The greatest part in it was played by the personality of Duke Ivan the Third. During the rule of his father Vassily the Blind some important changes in territorial administration of Grand Duchy of Moscow took place: the remnants of previous system have been replaced with the unified system of counties governed by the representatives of the Grand Duke. This changes initiated by Vassily the Blind then turned gradually into the new united administrative, judicial and financial structure to control over the state. In the time of Ivan the Third the new muscovite bureaucracy has been formed too. The Duke delegated some part of his competencies to his chancellors and to the new gentry. Depersonalization of the governance witnessed the creation of modern-fashioned state. A number of new ministries (stoly headed by dyaky) was founded by the court of the Grand Duke. The personnel consisted of professionals like tolmachy (interpreters), dyaky (ministers) and poddyachy (deputies). Their competence included the issues of finances, military organization, and justice. Another step to state's unification and centralization was the adoption in 1497 of the new law code – Sudebnik. It was aimed to substitute Ruska Pravda ("Justice of Rus" Law) to judge anyone within the former feuds and their population. State officers have got thusly omnipotent

weapon to fight the local aristocracy. The local elites lost their sovereignty, and the local laws went out of use too. So, the period from second half of XV to early XVI century turned out the restoration of Mongol empire around Moscow. Dukes of Moscow defeated their rivals during feudal wars in the first half of XV century. The Dukes used the orthodox ideology and the idea of Byzantine emperors' power inherited by orthodox tsar; it shaped the basement for gathering Horde's lands. During the upcoming century Moscow united the lands of Northern Eastern Rus and of the Ulus of Jochi. The consolidation process was combined with the renovation of Mongol governance model, and the new political system was established alongside.

Keywords: *monarchy, Ivan the Third, autocracy, duke, Grand Duchy of Moscow.*

Отримано: 27.09.2019

DOI 10.32626/2309-2254.2020-30.39-49
УДК 94(100):327

Вячеслав Ціватий

ЄВРОПЕЙСЬКА СИСТЕМА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН І ДИПЛОМАТИЧНА ПРАКТИКА В ПЕРІОД ТРИДЦЯТИЛІТНЬОЇ ВІЙНИ (1618—1648 РР.): ІНСТИТУЦІОНАЛЬНИЙ ТА КОНГРУЕНТНИЙ ДИСКУРСИ

Ціватий Вячеслав. Європейська система міжнародних відносин і дипломатична практика в період Тридцятилітньої війни (1618-1648 рр.): інституціональний та конгруентний дискурси. У статті проаналізовано події та наслідки Тридцятилітньої війни (1618-1648) для нової європейської дипломатії та політико-інституціонального розвитку Європи. Увагу акцентовано на дипломатичному інструментарії, національній специфіці та особливостях переговорного процесу європейських держав у ході та за підсумками Тридцятилітньої війни. Підсумки Вестфальського конгресу слугували важливим стимулом для подальшого соціально-економічного, безпекового, політичного та дипломатичного європейського розвитку. Практичні здобутки Вестфальського конгресу і досвід, набутий європейською дипломатією першої половини XVII століття, визначили майбутній інституціональний розвиток світової дипломатії та міжнародного права, не втративши своєї актуальності й для сьогодення. У статті розглянуто події Тридцятилітньої війни 1618-1648 років, боротьба за національний суверенітет і утворення національних держав, заключення мирного договору, становлення нової постійної дипломатії та нової системи міжнародних відносин.

Ключові слова: *зовнішня політика, дипломатія, інституціоналізація, Тридцятилітня війна (1618-1648 рр.), Вестфальська система міжнародних відносин, Вестфальський конгрес (1648 р.), Вестфальський мир, Європа.*

Циватий Вячеслав. Европейская система международных отношений и дипломатическая практика периода Тридцатилетней войны (1618-1648 гг.): институциональный и конгруэнтный дискурсы. В статье проанализировано Тридцатилетнюю войну (1618-1648 гг.) как выдающееся историческое событие для политико-дипломатического и институционального развития Европы. Внимание акцентировано на дипломатическом инструментарии, национальной специфике и особенностях переговорного процесса европейских государств на конгрессе. Итоги Вестфальского конгресса стали важным стимулом для дальнейшего социально-экономического, политического и дипломатического европейского развития. Практические достижения Вестфальского конгресса и опыт, приобретённый